

15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 16.
16. *Полонська-Василенко Н. Д.* Заселення Південної України в першій половині XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1.
17. Сенатский Архив. – СПб., 1903. – Т. 10.
18. Сенатский Архив. – СПб., 1907. – Т. 12.
19. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
20. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1836. – Т. I.
21. *Соколов К.* Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / К. Соколов // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 386–395.
22. *Тимофеев В. И.* Города Северного Причерноморья во второй пол. XVIII в. / В. И. Тимофеев. – К., 1984.
23. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002.
24. Хронологико-историческое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической. Гавриил А. Х. и Т. [Архимандрит Херсонский и Таврический Розанов] // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 140–211.
25. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы / В. Ястребов // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.
26. *Ястребов В.* Греки в Елизаветграде. 1754–1777 гг. / В. Ястребов // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 673–684.

Надійшла до редколегії 02.07.2008 р.

УДК 176:6:173.1:323.11(477)''17''

І. М. Петренко

Полтавський університет споживчої кооперації України

ПЕРЕЛЮБ ЯК ПРИЧИНА ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Проаналізовано діяльність духовних судів у сфері розлучення з причин пере­любу одного з подружжя. Стаття написана на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області.

у сучасній історичній науці одним з пріоритетних напрямків досліджень стала соціальна історія. Свідченням цього є збільшення кількості праць, проведення конференцій, присвячених різним аспектам цього актуального напрямку досліджень. Становлення і розвиток нової парадигми історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіж-

них учених проблемами соціальної історії на мікрорівні. Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний вивчення ряду соціальних проблем. Адже саме в соціальних, повсякденних відносинах утілюється найважливіший в історії «людський фактор», найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям. Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має стати об'єктом серйозного вивчення з точки зору соціальної історії. У контексті цього актуальності набуває дослідження шлюбно-сімейних відносин, їхня трансформація протягом історичного розвитку суспільства, форми і мотивації укладання шлюбу, розлучення, народження і виховання основи сім'ї – дітей тощо. Дослідник, який вивчає українську минувшину, часто потрапляє на факти подружньої зради, які були однією з основних причин розлучення. Християнська церква тлумачить перелюб як один із смертних гріхів людства, який заслуговує на найвище покарання. Цей бік української історії є на сьогодні недостатньо висвітленим і осмисленим, що й зумовлює актуальність дослідження.

Загальні аспекти обраної теми статті знайшли своє висвітлення у певній кількості праць учених. Дослідженню шлюбно-сімейних відносин в Україні протягом XVI–XVIII ст. присвячено ряд робіт відомого українського етнографа та історика О. І. Левицького. Він одним із перших з вітчизняних дослідників присвятив розгляду окремих аспектів цієї проблеми ряд своїх праць [9]. Відомий дослідник історії права М. Ф. Владимирський-Буданов назвав такі причини розлучень у XVIII ст.: політична смерть (позбавлення всіх прав стану), тривала відсутність одного з подружжя, фізична неспроможність чоловіка до шлюбних стосунків, рішення одного з подружжя піти в монастир, перелюб, злочини, які здійснюються одним із подружжя по відношенню до іншого, інші злочини, що не мають зв'язку з сімейним правом [1, с. 426–433]. Професор церковної історії Харківського університету А. Лебедев присвятив свою статтю аналізу причин розлучень серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного з подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення [8, с. 3]. Кожну з цих причин учений яскраво проілюстрував фактами з дійсності XVIII ст., що безперечно становить інтерес при дослідженні даної проблеми. У статтях історика М. Руднева розкрито історію судочинства в справах розірвання шлюбу.

Автор детально проаналізував причини припинення шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружня невірність, виділивши при цьому перелюб, багатошлюбність і тривалу відсутність одного з подружжя [13].

Серед сучасних дослідників шлюбно-сімейних відносин в Україні слід назвати І. Лимана [10] та Н. Пилипенко [12], котрі багато уваги у своїх працях приділили дослідженню діяльності духовних судів у справах про розлучення, у тому числі з причини перелюбу.

Отже, вченими була проведена значна робота з накопичення матеріалів про причини розлучення подружжя. Однак майже недослідженою залишається проблема розгляду в духовних судах Полтавщини справ, в яких порушується клопотання про розлучення з причин порушення подружньої вірності. Тож дану статтю присвячено дослідженню саме цього аспекту шлюбно-сімейних відносин, і написана вона на основі документів кінця XVIII ст. фонду Пирятинського духовного правління (ф. 801), що зберігається у Державному архіві Полтавської області.

Метою даної статті є проаналізувати ті справи Пирятинського духовного правління, в яких один із подружжя клопочеться про розлучення з іншим через перелюб, з'ясувати судову процедуру розгляду таких справ і винесення рішень духовним судом.

З поширенням християнства глибинне смислове значення шлюбу трансформувалося. Він став одним із семи церковних таїнств. Базовим елементом шлюбу стала християнська любов, яка передбачала духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі укладали шлюб, мали поєднуватися на все життя. Церква за підтримки держави формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу і забороняла розлучення. Однак у реальному житті розлучення подружніх пар були нерідким явищем, свідченням чого є ті справи духовних судів, що були порушені в зв'язку з заявою чоловіка або дружини з проханням про розлучення. Поряд із іншими законними причинами, через які шлюб припинявся, були й клопотання про розлучення через перелюб чоловіка або дружини.

Професор церковної історії О. С. Павлов зауважував: «... православная церковь никогда строго не настаивала на идее расторжимости брака, в сущности неосуществимой во всей ее полноте, и всегда допускала, по крайней мере, один повод к разводу, именно прелюбодеяние, на том основании, что указан в самом евангелии...» [11, с. 269-270]. З'ясування потребує питання про тлумачення того, що ми розуміємо під словом «перелюб». Згідно з візантійськими законами і давніми церковними правилами під поняттям «перелюб» розумівся не лише

позашлюбний інтимний зв'язок (для дружини з будь-яким стороннім чоловіком, а для чоловіка з заміжною жінкою). Поряд з цим, так би мовити, прямим перелюбом, певні дії чоловіка або дружини кваліфікувалися як перелюб. Перелюб для чоловіка лише тоді визнавався приводом для розлучення, коли він здійснювався в його будинку або коли чоловік заводив ще одну сім'ю, паралельну офіційній, на стороні. Жінку ж звинувачували в перелюбі навіть тоді, коли її вчинки вказували на його можливість, наприклад, участь у застіллях, миття з чоловіками в бані, відсутність уночі вдома у чоловіка, якщо буде доведено, що вона вчинила так з метою здійснення перелюбу, тощо. Тож у цьому сенсі чоловік був у більш привілейованому становищі, ніж дружина.

У системі судочинства Російської імперії під перелюбом, за словами церковного правознавця О. І. Загоровського, розуміли: «оскорбление святости брака фактом половой связи одного из супругов с лицом посторонним, все равно – состоящим в браке или свободным, а равно безразлично – будет ли такая связь иметь характер продолжительного сожительства или же – представляют собою единичный факт, и его одного вполне достаточно...» [7, с. 130]. Сімейне право Російської імперії стосовно тлумачення перелюбу відрізнялося від візантійського двома рисами: рівність для чоловіка і дружини в розлученні з приводу перелюбу; винному в перелюбі, як чоловікові, так і жінці, назавжди заборонялося укладати новий шлюб після відбування церковної епитимії [1, с. 431-432]. Хоча на практиці для чоловіка перелюб ставав причиною для розлучення у тому разі, коли у нього від позашлюбного зв'язку народжувалася дитина, а для жінки – тоді, коли вона мала на стороні інтимний зв'язок із чоловіком і це підтверджувалося свідками.

У фонді Пирятинського духовного правління за період 1766–1800 рр. Зберігається понад 100 справ про розірвання шлюбу, тобто в середньому по 3-4 на рік. Це дає підстави стверджувати, що офіційне розлучення було нечастим явищем у той час. Однак не слід виключати і того, що подружжя могло проживати окремо і без офіційного оформлення розлучення.

Аналіз справ про розірвання шлюбу дає підстави стверджувати, що позивачі зверталися до духовного правління з метою отримання офіційного дозволу на розлучення для того, щоб укласти новий шлюб. Найбільша кількість прохань з метою отримання такого дозволу пояснюється тривалою відсутністю або втечею одного з подружжя через невідомі причини. Друге місце посідають розлучення осіб, які взяли повторно шлюб, не розірвавши попередній. Серед них були свідомі багатоженці і ті, хто через тривалу відсутність іншої половини вважали себе вдівцями (вдовами). Також приводом для розірвання шлюбів була наявність кровної спорідненості між членами подружжя. Ініціаторами

порушення таких справ, як правило, були парафіяльні священники, котрі їй виявляли. Окрім того, ще однією підставою для розлучення подружніх пар був доведений факт перелюбу чоловіка або дружини. Однак у фондах Пирятинського духовного правління зберігається небагато справ про позашлюбний інтимний зв'язок, що свідчить про певний високий моральний рівень населення регіону. Також є кілька прохань про розірвання шлюбу через хворобу та неспроможність чоловіка до виконання подружніх обов'язків.

Православна церква зобов'язана була стежити і контролювати моральну поведінку своєї пастви. Тих парафіян, чий шлюбно-сімейні відносини виходили за рамки дозволеного, карали, накладаючи церковні єпитимії (покарання). У фонді Пирятинського духовного правління міститься декілька справ, в яких йдеться про накладення церковної єпитимії на тих чоловіків і жінок, чия поведінка була аморальною. Як правило, справи про перелуб порушувалися ображеною стороною. Для цього ця сторона повинна була звернутися до парафіяльного священника або духовного правління з відповідною заявою.

Дві справи у Пирятинському духовному правлінні було порушено проти жителя містечка Яблунівка Максима Тихолаза. Його було звинувачено в незаконному інтимному зв'язку з дружиною власного сина Дениса. Звали невістку Парасковія Носова. Спочатку цю справу було порушено в земському суді, а потім передали до духовного, адже подібні звинувачення в аморальній поведінці жителів були у віданні Церкви.

У рапорті парафіяльний священник Петро Білозерський писав до духовного правління: «...минувшего 1782 года мая числа в отлучку ее мужа со свекрухой в ярмарку в город Лубны тот ее свекор ... ночным временем сделал насильно с нею прелюбодеяние» (цитати подано згідно з нормами сучасного російського правопису) [3, арк. 2]. Максима Тихолаза було звинувачено у кровозмішуванні і накладено єпитимію – відбування покарання у Густинському чоловічому монастиреві, а потім перебування під наглядом парафіяльного священника Петра Білозерського. Згідно із Кормчою книгою, він повинен був три роки провести у монастирі, а після цього ще десять років мав каятися у здійсненні скоєного гріха під наглядом свого парафіяльного священника. У 1787 році Петро Білозерський скаржився, що Максим Тихолаз для виконання церковного покаяння не з'являвся. Потім виявився і той факт, що останній у Густинському чоловічому монастирі також не відбув єпитимію. Духовне правління суворо наказувало йому відбутися до кінця церковне покарання [4, арк. 3].

1793 р. була порушена справа у Пирятинському духовному правлінні проти жителя села Харківці Микити Ляшенка, якого звинувачено

у перелюбі з дружиною сина Василя Софією. Скаргу про цей інтимний зв'язок подав син Микити унтер-офіцер Василь Ляшенко, котрий, повернувшись із військової служби, довідався про зв'язок його батька з невісткою. Причому Софія від свекра народила дитину. Зі справи довідуємося, що з часу свого повернення Василь не жив із дружиною, а бачив її лише один раз, коли вона приходила до нього і просила дати листа про їхнє розлучення, який би дозволив їй повторно укласти шлюб. Очевидно, це була спроба самовільно розірвати шлюб без духовного суду. Іноді такі випадки трапилися не через злий умисел однієї сторони, а просто через відсутність ясного усвідомлення чоловіка або дружини про непорушність шлюбного союзу, наївного переконання, що достатньо лише обопільної згоди подружжя для того, щоб безперешкодно укласти новий шлюб. Це були пережитки давніх уявлень про шлюб, який вважався не церковним таїнством, а звичайною угодою між подружжям, яку можна вільно укладати і розірвати.

Василь же написав скаргу до духовного правління і тим самим надав справі публічного характеру. Він просив духовне правління розлучити його з дружиною і «<...> и по молодым летам моим вступить с другою» у шлюб [5, арк. 3].

Після розгляду справи в Пирятинському духовному правлінні на Софію і Микиту Ляшенка була накладена церковна єпитимія. Микита Ляшенка відбував її у Лубенському Преображенському чоловічому монастиреві два роки, де він повинен був, у вільний від молитов час, фізично працювати, «<...> и о важности преступления внушаемо ему было о принесении пред Богом чистосердечного раскаяния» [Там само, арк. 1]. Софія – в Золотоніському Благовіщенському жіночому монастиреві також два роки. Потім вони повинні були перебувати під наглядом свого духовного отця – парафіяльного священика. Клопотання Василя Ляшенка про повторний шлюб було задоволено і йому було дозволено знову одружитися. Софії ж було заборонено знову укладати шлюб, і вона дала підписку, якою зобов'язувалася ніколи більше не виходити заміж [Там само, арк. 23]. Зі справи довідуємося, що Микита Ляшенко відбув дворічне покарання у Лубенському Преображенському монастирі, де щиро і розкався й сповідався.

Іноді справи про перелюб одного з подружжя порушувалися через багато років після його споєння. Як правило, це траплялося тому, що ображена сторона прагнула повторно укласти шлюб, і факт перелюбу був ще одним доказом для розірвання попереднього. Так, мешканець с. Богданівка Яблунівської сотні Семен Воткало у жовтні 1772 року порушив клопотання перед Пирятинським духовним правлінням про дозвіл йому знову одружитися. З'ясувалося, що його перша дру-

жина Єфимія, з котрою він одружився ще в 1761 р., проживши «<...> не больше год начала прелюбодействовать» [2, арк. 1]. Потім Єфимія втекла від нього і з тих пір невідомо де знаходилася. Згідно з правилами Кормчої книги, за відсутності чоловіка або дружини мало минути п'ять років, і тільки тоді сторона мала право повторно укласти шлюб. На жаль, у даній справі відсутнє рішення, тому можемо лише здогадуватися про рішення духовного суду.

Подібна справа була порушена в квітні 1800 р. Мешканець с. Бубнів Гнат Кислий скаржився на «<...> развратную жены его Евфросинии жизнь и о безвестном побеге» [6, арк. 2]. Як виявилось, вони одружилися у 1782 р., однак пожили недовго, вона почала чинити перелюб із вдівцем Назаром Клименком. Вони часто від'їжджали кудись разом. Під час розслідування справи було взято свідчення у семи мешканців Бубнів і вони підтвердили, що Гнат Кислий «<...> ведет жизнь свою добропорядочно, но с ней сожительствовал скромно и так как долг честного супруга требует» [Там само]. Потім було взято свідчення у Єфросинії Кислої і Назара Клименка, вони були «<...> изобличены людьми и собственным признанием в блудодееании». І «<...> по приговору сельского казачьего общества публично были наказаны телесно и потом от непостоянства своего воздержались» [Там само, арк. 2 зв.]. Однак у 1799 р. Єфимія забрала у Гната своє майно і малолітнього сина Івана та вночі втекла. Тому Гнат Кислий звертався до Пирятинського духовного правління з метою отримати дозвіл на новий шлюб. Рішення духовного суду нам невідоме, однак у зв'язку з тим, що з часу втечі Єфимії минув лише один рік, можемо передбачити, що йому не вдалося задовольнити своє прохання.

Таким чином, слід зазначити, що серед українського населення Пирятинського духовного правління на Полтавщині в другій половині XVIII ст. розлучення через доведений факт перелюбу було нечастим явищем. Основними причинами для офіційного розлучення найчастіше були: тривала відсутність або втеча одного з подружжя з невідомих причин, двоєженство або двоємужжя, виявлення близьких родинних зв'язків між подружжям, хвороба або фізична неспроможність одного виконувати подружні обов'язки та інші. Як бачимо, справи через розлучення з причин перелюбу порушували зацікавлені у цьому чоловіки, і то іноді факт подружньої зради виявлявся через певний час після його скоєння для того, щоб отримати право на повторне одруження.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути дослідження історії шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст., статус жінки в родині на основі фондів Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області.

Бібліографічні посилання

1. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Р.-на-Дону, 1995.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 801, оп. 1, спр. 329.
3. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 796.
4. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1085.
5. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1153.
6. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1486.
7. *Загоровский А. И.* Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса, 1902.
8. *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 1–31.
9. *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России. – 1909. – Часть 8, т. III. – С. 1–120; *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549–574; *Левицкий Орест.* Невінчані шлюби на Україні / Орест Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98–107.
10. *Лиман І. І.* Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242–248.
11. *Павлов А. С.* Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 6. – С. 253–283.
12. *Пилипенко Н.* Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2007. – Кн. I. – С. 729–734.
13. *Руднев М.* Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405–427; № 10. – С. 511–529; № 11. – С. 658–686; 1902. – № 1. – С. 97–125; № 2. – С. 231–246.

Надійшла до редколегії 05.07.2008 р.

УДК: 94(477): 281.9 “17/18”

І. М. Шугальова

Запорізький національний університет

ГЕНЕЗА АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Проаналізовано трансформацію організаційного устрою православної церкви в Україні на спархіяльному рівні у період апогею інтегративного тиску російських православних структур на традиційний устрій православної церкви в Україні.

Духовні та культурні потреби сьогодення актуалізували проблеми організаційного структурування церковних інституцій. Історичний

© І. М. Шугальова, 2008